

**ОЛЕКСАНДР ОТТОВИЧ ШМІДТ (1833-1916):
ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

На основі використання широкого кола документальних матеріалів висвітлено походження, родинні зв'язки, майновий стан, громадську діяльність, співпрацю з українськими статистиками та особисте життя О.О. Шмідта.

Ключові слова: **О. Шмідт, військово-топографічні описи, Генеральний штаб, офіцери-квартирмейстери, Херсонська губернія, архівні джерела.**

На основе использования широкого круга документальных материалов освещены происхождение, родственные связи, имущественное положение, общественная деятельность, сотрудничество с украинскими статистиками и личная жизнь А.О. Шмидта.

Ключевые слова: **А. Шмидт, военно-топографические описания, Военно-топографическое депо, Генеральный штаб, офицеры-квартирмейстеры, архивные источники.**

On the basis of use a wide range of documentary materials, its origin, family relations, a property fortune, public work, cooperation with the Ukrainian supernumeraries and also a private life of O. Schmidt are reflected.

Key words: **O. Shmidt, military and topographical descriptions, general staff, officers-quartermasters, Kherson province, archival sources.**

У XIX ст. у Російській імперії відбувається процес реформування системи збору та обробки статистичної звітності. У 1810 р. під час реорганізації міністерської системи в структурі Міністерства поліції було створено Статистичне відділення на чолі з К. Германом. У 1834 р. ця установа була реорганізована у Статистичне відділення Міністерства внутрішніх справ (з 1857 р. – Центральний статистичний комітет) з представництвами на місцях (губернські та обласні статистичні комітети). Після проведення земської реформи 1864 р. була остаточно сформована система вітчизняної статистики: статистика відомча (Міністерства державного майна, Міністерства фінансів, Військового міністерства, Центрального статистичного комітету), земська статистика наукових установ).

Найпотужнішим осередком галузевої статистики тривалий час залишалося Військове міністерство та Генеральний штаб. У XIX ст. Військове міністерство запровадило практику проведення військово-топографічних досліджень, внаслідок чого було створено серію найбільш відомих документальних пам'яток цього періоду – військово-статистичних описів Російської імперії. До цієї групи джерел також належить військово-

статистичний огляд Херсонської губернії (1863). Автором цієї документальної пам'ятки є Олександр Оттович Шмідт (1833-1916).

Постать Олександра Шмідта – активного учасника краєзнавчого руху Південної України – залишається маловідомою навіть історикам статистичної справи в Україні. Хоча певні кроки у напрямі створення біографічних розвідок стосовно цієї непересічної особистості були зроблені ще наприкінці ХІХ ст. – ХХ ст. (дослідження М. Домонтовича, О. Дружиніної, В. Кабузана, М. Литвиненко). Проте через обмеженість документальних даних жодної персональної публікації, в якій би всебічно було розкрито долю цієї особистості та її статистичної спадщини, не з'явилося дотепер. І тому метою цієї статті є виявлення історичних джерел, за допомогою яких можливо відновити життєвий та творчий шлях О.Шмідта, дослідити історію створення ним військово-статистичного огляду Херсонської губернії (1863).

Олександр Оттович Шмідт народився 19 березня 1833 р. Рід Шмідтів був доволі розгалуженим, – вони зустрічаються у списках дворян Херсонської, Харківської, Таврійської, Московської та С-Петербурзької губерній Російської імперії. О.Шмідт, як і його молодший брат Євген, присвятив своє життя військовій кар'єрі. З 1845 р. він навчався в Петровському Полтавському кадетському корпусі [3, с. 470], у 1855 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Розпочав військову службу в 1851 р. у чині прапорщика Лейб-гвардії драгунського полку. 1 січня 1857 р. О.Шмідта було призначено на посаду дивізійного квартирмейстера 1-ої кірасирської дивізії. З 1858 до 1859 рр. він виконував обов'язки корпусного обер-квартирмейстера резервного кавалерійського корпусу. Наступним кроком у кар'єрі О.Шмідта було призначення його на посаду начальника штабу 3-й кавалерійської дивізії. З 1864 р. до 1869 р. він обіймав посаду начальника Уманського військового госпіталю, з 1869 р. до 1871 р. – начальника штабу військ Київського військового округу, у серпні 1873 р. О.Шмідта було призначено командиром 2-ї бригади 32-ї піхотної дивізії. Протягом 1878 – 1891 рр. він перебував на посаді начальника 29-й піхотної дивізії, з серпня 1885 р. очолював 16-у піхотну дивізію.

Паралельно з виконанням своїх службових обов'язків О.Шмідт активно займався вивченням Херсонської губернії. З 1857 р. він працював над упорядкуванням військово-статистичного огляду Херсонської губернії. У цьому ж році О.Шмідта на прохання громадськості регіону було обрано дійсним членом Херсонського губернського статистичного комітету (ці обов'язки він сумлінно виконував до 1866 р.) [6, с. 253]. У 1863 р. за попередньою згодою з керівництвом Статистичного комітету на шпальтах місцевої періодики було надруковано його статті: “Новороссийское военное поселение кавалерии” [11, с. 1-18], “Географическое положение, границы и пространство Херсонской губернии” [8, с. 173-196], “Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию” [10, с. 197-294] (більшість матеріалів з цієї статті було запозичено з військово-статистичного огляду Херсонської губернії 1863 р.).

О.Шмідт активно співпрацював не тільки з Херсонським губернським статистичним комітетом, але й з Одеським товариством історії та старожитностей. У 1858 р. у четвертому томі “Записок” цієї установи він надрукував статтю “О Запорожской Сечи и ея землях” [9, с. 467-469]. У вступі до неї автор зазначив, що, працюючи над упорядкуванням військово-статистичного огляду Херсонської губернії, в архівах він виявив декілька документів з історії запорозького козацтва: “План Запорожского Гарда на р. Буг инженера-подполковника Даниэля де Боскета” (1772), “План всей местности по Днепру от г. Никополя до Берислава”, “План старой Сечи казаков запорожских” (1738), “План Запорожской Сечи с ситуацией и в каком он состоянии. 1742 г.”. Оскільки тогочасні дослідники історії Південної України до вищезазначених документів майже не зверталися, він наполегливо рекомендував розширити джерельну базу їх праць за рахунок цих пам’яток.

Найбільш відомою працею О. Шмідта є “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния” (1863). Вона створювалася у досить складних історичних умовах – після підписання Паризького мирного договору та завершення Кримської війни (1853-1856). Ініціатором проведення чергового військово-топографічного огляду Російської імперії був генерал-квартирмейстер російської армії барон В. Лівен. 3 листопада 1856 р. В. Лівен виступив на засіданні Генерального штабу з доповіддю “Об издаваемых по высочайшему повелению при Департаменте Генерального Штаба военно-статистических описаний”, в якій наполегливо рекомендував поновити обстеження Російської імперії й запропонував нову концепцію упорядкування військово-статистичних оглядів. Передбачалося: 1) розширити коло досліджуваних питань із соціально-економічної та політичної історії регіонів, оскільки нове видання призначалося не тільки для квартирмейстерів російської армії, але й для широкої громадськості; 2) збільшити в описах кількість наочних матеріалів (надати карти, плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців); 3) залучити до впорядкування військово-топографічних описів спеціалістів з різних галузей науки, наприклад, співробітників Імператорського географічного товариства; 4) не розробляти нову програму військово-топографічних обстежень та дозволити кожному офіцеру використовувати програмні документи, досвід та результати попередніх військово-топографічних досліджень [1, арк. 1-72]. Однак, остання новація В. Лівена не виправдала покладених на неї сподівань. Оскільки практика використання застарілих програмних документів та редагування військово-статистичних описів, підготовлених за програмою О. Чернишова (1847), потребувала значних фінансових, часових та людських витрат. Було прийнято рішення про впорядкування нових програмних документів, до складання яких залучили найбільш відомих топографів та військових статистиків того часу. Наприклад, М. Голіцин спеціально для нового обстеження підготував “Примерную подробную программу статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи” [7, с. 1-58]. 20 жовтня 1857 р. свій варіант програми запропонував генерал-

квартирмейстер російської армії В. Лівен (“Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом”) [1, арк. 335-350].

Згідно з рекомендаціями кожний військово-статистичний огляд повинен був складатися з двох взаємозалежних частин: 1) статистичного опису губернії або області (призначався для широкої громадськості: науковців, краєзнавців-аматорів); 2) військово-статистичного опису губернії або області (надходив лише до Військового міністерства, головних військових управлінь та офіцерів Генерального штабу) [1, с. 157-158]. Найбільш фундаментальною частиною кожного опису, у тому числі опису Херсонської губернії 1863 р., була перша частина (саме над нею працював О. Шмідт, над другою – М. Сапунов). Згідно з програмою М. Голіцина перша частина кожного опису (“Матеріали для географії та статистики Росії”) повинна була складатися з таких розділів: “Статистична географія та топографія”, “Мешканці та статистична етнографія”, “Промисловість”, “Освіта”, “Внутрішній (приватний) та зовнішній (громадянський та цивільний) побут місцевого населення”, “Управління”, “Відомості про міста та населені пункти взагалі й опис міст та видатних місць особливо”, “Загальний висновок”. Кожний підрозділ “Статистичної географії та топографії” починався з визначення географічного положення губернії та з аналізу складу, структури ґрунтового покриву, можливостей його господарського використання та застосування добрив. До параграфу “Фізичні властивості поверхні” упорядник програми рекомендував залучити інформацію про геологічну будову території, склад та властивості корисних копалин, що залягають на цій території, орографічний опис, в якому досліджувалось взаємне розташування форм рельєфу (хребтів та їхніх вершин, височин, низовин, річкових долин тощо), гірські ландшафти регіону, їхня геологічна побудова, експозиції схилів, ґрунтового покриву, визначення діапазону висот гірського ландшафту. Пізніше на основі цього опису планувалось підготувати масштабні топографічні карти, встановити закономірності розміщення форм рельєфу з метою раціонального використання території під час військових операцій [7, с. 7].

У параграфі “Гідрографія” на вимогу М. Голіцина вивчалися водні об’єкти суходолу (ріки, озера, болота), їхнє розташування, розміри та загальні зв’язки з іншими компонентами природи. Особливу увагу потрібно було зосередити на гідрології річок, процесах поверхневого стоку у річкових басейнах, термічного і льодового режимів річок тощо, описати стан розвитку суднобудівної галузі регіону та охарактеризувати процес використання водних об’єктів для товарообігу між окремими регіонами Російської імперії.

Параграф “Метеорологія та кліматологія” було присвячено клімату, його основним характеристикам, режимам, закономірностям формування та поширення на певних територіях Російської імперії. Упорядники мали дослідити вплив атмосферних процесів на формування клімату в регіоні, надати інформацію про середню температуру повітря та ґрунту, вологість повітря, швидкість і напрямки вітру, хмарність і атмосферні опади, визначити вплив клімату на об’єкти діяльності людини та на її організм. Також укладачів

програми цікавили наявність та періодичність на цій території стихійних лих та аномальних кліматичних явищ (землетруси, град, блискавки, посухи). Вихідним джерелом для цього розділу були багаторічні спостереження місцевих науковців-природознавців за погодними явищами та процесами. Тому в подальшому рекомендувалося звертатися за описами кліматичних явищ до місцевих науковців, зокрема, до професорів Харківського університету В. Лапшина (кафедра фізики), Н. Борисяка (кафедра мінералогії та геогнозії) та В. Кочетова (ректор, кафедра агрономії).

У параграфі “Мешканці та статистична етнографія” потрібно було дослідити територіальні особливості демографічних процесів у регіоні: визначити загальну чисельність населення, його етнічний та соціальний склад, динаміку відтворення, основні риси міграційних та рееміграційних процесів. Упорядники програми рекомендували звертатися до таких основних демографічних показників: зростання населення, його народжуваності, смертності, міграції, середньої тривалості життя, щільності населення.

Більшість статистичної інформації щодо демографічної ситуації в регіоні потрібно було надати в таблично-графічному вигляді, додати до опису таблиці з загальною статистикою зареєстрованих шлюбів, народжених та померлих, а також характеристику загального руху населення за період з 1800 до 1857 рр. Більшість упорядників опису не впоралися з поставленим завданням. Так, О. Шмідту вдалося скласти лише одну таблицю за вказаними вимогами “Число душ вошедших в оклад по ревизиям 7-й, 8-й, 9-й, 10-й”. Майже вся демографічна статистика автором була представлена за період з 1847 до 1858 рр.

Найбільш фундаментальним у кожному військово-статистичному огляді був розділ “Промисловість” (питання розвитку сільського господарства, зовнішньої та внутрішньої торгівля, функціонування промислових підприємств). У підрозділі “Сільське господарство”, на вимогу М. Голіцина, треба було надати характеристику народної агротехніки (зазначити способи удобрення землі, технології обробітку ґрунту, способи та строки сівби, дослідити процес догляду за рослинами в період вегетації, народні способи обмолоту, очистки зерна і збереження сільськогосподарських культур); землеробської техніки. Огляд промисловості повинен був містити відомості про кількість промислових підприємств з розподілом їх за місцем розташування, за видами промисловості, за соціальною приналежністю власників; кількість та соціальний стан (кріпаки чи вільнонаймані) робітників; розрахунки основного й оборотного капіталу, прибутки та витрати. Далі офіцерам-статистикам потрібно було виконати дуже масштабну працю – подати докладний економічний опис кожного підприємства з включенням питань про становище та побут робітників, наявність соціальної інфраструктури (лазні, школи, лікарні, житлові приміщення) та вплив підприємства на природні ресурси регіону та населення.

До розділу “Внутрішній (приватний) та зовнішній (громадянський та цивільний) побут місцевого населення” укладач програми рекомендував залучати інформацію про основні світоглядні системи українців; календарно-обрядову та родинно-обрядову творчість українського населення (весільна та

похоронна обрядовість; обряди, пов'язані з народженням дитини та з будівництвом дому й новосіллям), героїчний епос (билини, думи, історичні пісні); казкову прозу (героїчні та соціально-побутові казки, анекдоти, небилиці, притчі); історичну прозу (легенди, перекази, народні оповідання, бувальщини); дитячий фольклор (колискові пісні, забавлянки); пареоіографія (прислів'я, приказки, порівняння, прикмети, загадки) тощо. Передбачалося додати інформація про повсякденне життя основних соціальних прошарків, побут місцевих жителів (традиційний костюм, режим харчування та приготування страв, транспортні засоби, архітектурну забудову сільських поселень, особливості житлових та господарських приміщень).

Окрім офіційної програми 1857 р. базовим документом для укладачів описів була настанова В. Лівена про проведення статистичних робіт (оскільки в ній приділялася увага принципам добору джерел до описових розвідок та методиці їх опрацювання). В. Лівен рекомендував залучати до описів такі групи джерел: 1) офіційні акти; 2) джерела губернських міст; 3) повітові джерела; 4) приватні джерела (класифікація В. Лівена). Найбільш інформативним джерелом з першої групи автор вважав звіти губернаторів, оскільки саме в цих пам'ятках у повному обсязі була представлена вся необхідна інформація. Військовий статистик застерігав майбутніх укладачів військово-топографічних описів від надмірного цитування інформації з вищезазначених джерел. Це було припустимо лише в одному випадку, коли укладач використовував звітність губернаторів за декілька років, а не за один, "оскільки у такому випадку ця інформація не може бути достатньо придатною для обґрунтованих та точних висновків" [1, с. 340].

На думку В. Лівена, залучення "джерел губернських міст" вимагає від дивізійних квартирмейстерів обов'язкового звернення до експедиційного методу збору інформації. Оскільки тільки власний контроль над підготовкою інформації в губернських органах влади, де були зосереджені всі місцеві інституції, може забезпечити їх надійність та зменшити терміни упорядкування матеріалів. Також більшість документальних матеріалів зберігалися в одиничному екземплярі в губернських установах, і тому з ними можна було ознайомитися, лише завітавши до цих установ. В. Лівен також звертав увагу офіцерів на різницю у формулярах та програмах, за якими склалися військово-топографічні описи та щорічна звітність губернських установ (наприклад, казенних палат), і наполягав досить зважено використовувати всі матеріали, не захоплюватися їх копіюванням.

Також до військово-статистичних оглядів рекомендувалося залучати "повітові джерела", які здебільшого збиралися укладачами шляхом надсилання циркулярних програм до губернських канцелярій та земських справників. Однак достовірність зібраної таким шляхом інформації В.Лівен ставив під сумнів, оскільки губернські чиновники іноді передоручали підготовку відповідей своїм підлеглим – окружними начальникам. І тому під час проведення топографічних обстежень на місцях керівництво Генерального штабу та обер-квартирмейстери вимагали від своїх підлеглих не покладатися на

службовців земської поліції, а матеріали, в яких розглядається питання розквартирування військ, збирати самостійно або з допомогою ротних командирів.

Четверту групу джерел військово-топографічного обстеження склали так звані “приватні джерела” – матеріали періодичної преси, документи особового походження (мемуари, щоденники), картографічні матеріали, усні джерела, а також упорядники мали опрацювати всю друковану продукцію з історії регіону. Тільки завдяки цьому методу збору інформації можливо відстежити, як протягом ХІХ ст. змінювалися різні кількісні та якісні показники, що характеризували добробут населення: реальні доходи громадян, рівень споживання продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, обсяг заробітної плати, житлові умови, розвиток освіти, охорони здоров’я тощо.

Безпосередньо на процес збору, систематизації та редагування інформації О. Шмідт витратив декілька років свого життя (хоча керівництво російської армії планувало завершити обстеження Російської імперії до 1 листопада 1858 р.). Розпочав роботу над упорядкуванням опису О. Шмідт 20 липня 1857 р. [5, арк. 39], після того як отримав усі програмні документи та довідкові матеріали (програму статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії (1857), статистичні відомості за Херсонською губернією (укладач О. фон Руге, 1852), військово-топографічну карту Херсонської губернії) [1, арк. 89]. Пізніше він звернувся за допомогою та підтримкою до командира Окремого резервного кавалерійського корпусу І. Оффенберга з проханням мобілізувати всі можливі ресурси для упорядкування військово-статистичного опису Херсонської губернії (25 липня 1857 р. І. Оффенберг відгукнувся на його пропозицію та надіслав аналогічне прохання Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, а також Херсонському цивільному губернатору). Незважаючи на підтримку місцевого керівництва та офіцерів, процес підготовки опису просувався повільно: 12 листопада 1857 р. О. Шмідт рапортував про завершення процесу збору статистичної інформації та впорядкування історичного огляду губернії. З метою розширення інформаційної бази свого дослідження та враховуючи рекомендації В. Лівена і М. Голіцина, О. Шмідт протягом 1857 р. оглянув місцевість між Дністром та Куяльником (Одеський повіт), Тираспольський повіт. Наприкінці листопада 1857 р. планував відвідати Анан’євський повіт [1, арк. 378]. До цього методу збору інформації О. Шмідт звернувся не випадково. Як повідомляється у вступі до військово-статистичного огляду Херсонської губернії 1863 р. завдяки саме цій подорожі він зміг скласти загальне уявлення про природу, населення, економіку цього регіону, краще зрозуміти ментальність українського народу та етнічних меншин.

О. Шмідт, як і його колеги, автори військово-статистичних оглядів, намагався залучити до опису найбільш надійні архівні та друковані документи. Джерельну базу його дослідження складають: 1) законодавчі акти (“О размежевании земель в Екатеринославском наместничестве” (1787), “Запись межевая, поставленная у реки Буга, на съезде между комиссарами, российским Емельяном Украинцовым и турецким Эфенди Кочь Магметом”

(1705)); 2) діловодна документація (звіт інспектора сільського господарства південних губерній за 1857 р.); 3) статистичні матеріали (військово-статистичний огляд Херсонської губернії 1849 р. (автори капітан О. Роголев, штабс-капітани А. фон Вітте та Г. Пестов), військово-статистичний огляд Подільської губернії 1850 р. (автор капітан Д. Тверетінов), статистичний опис Київської губернії І. Фундукля; 4) матеріали преси (“Журнал Министерства государственных имуществ”, “Одесский вестник”, “Записки Императорского общества сельського хазяйства Юга России”, “Журнал Министерства внутренних дел”, “Записки Одесского общества истории и древностей”, “Русская беседа”, “Горный журнал”, “Отечественные записки”, “Труды Императорского Вольного Экономического общества”, “Херсонские губернские ведомости”, “Земледельческая газета”, “Друг здравия”); 5) картографічні матеріали – “Общая карта Екатеринославского наместничества с присоединенными частями от Брацлавской и Киевской губернии”, атлас Катеринославського намісництва (1784) тощо.

Незважаючи на значний обсяг архівних документів, які вдалося опрацювати О. Шмідту, більшість інформації він все ж таки запозичив з наукових розвідок відомих істориків, природознавців, статистиків того періоду. Праця О. Шмідта рясніє численними посиланнями на дослідження С. Соловйова “История России с древнейших времен”; А. Скальковського (“Опыт статистического описания Новороссийского края”, “Хронологическое обозрение Новороссийского края”), П. Кеппена “Девятая ревизия. Исследование численности жителей России в 1851 г.” (1857), І. Демоля “Об устройстве метеорологических наблюдений для сельскохозяйственных заданий” (1831), Г. Небольсіна “Статистические записки о внешней торговле” (1835) та “Статистическое обозрение внешней торговли России” (1847), А. Мейера “Повественное описание Очаковской земли” (1794), І. Стемповського “Исследования о местоположении древних греческих населений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. остатков древностей в Одессе, с сравнительною картою древней и новой географии сих мест” (1826), П. Саковича “Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников кн. Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 гг.” (1858), М. Кир’якова “Историческое обозрение Херсонской губернии” (1839) тощо. “Стислий геологічний та геогностичний огляд” було майже повністю запозичено з “Геологического описания Европейской России и Хребта Уральського” (Р. Мурчісон).

Значний обсяг залучених джерел та історичних досліджень забезпечив опису високу ступінь інформативності (виключення складають розділи, присвячені демографічній статистиці регіону). Якщо у автора були сумніви щодо інформативності того чи іншого джерела, він звертав на це увагу читачів. О. Шмідту так і не вдалося надати точну інформацію щодо площі Херсонської губернії. У працях Є. Зябловського, П. Кеппена, Б. Швейцера, А. Скальковського та інших вчених зустрічалися взагалі різні відомості з цього

питання. Так, за матеріалами генерального межування 1797–1828 рр., загальна площа Херсонської губернії становила 6136963 дес., за Є. Зябловським – 7634000 дес., за П. Кеппеном – 6801295 $\frac{3}{4}$ дес. Також певні протиріччя існували щодо визначення чисельності населення Херсонської губернії за матеріалами 9 ревізії. Так, чисельність населення губернії за матеріалами 9 ревізії у А. Скальковського становила – 1020210 осіб, за матеріалами казенної палати – 893480 осіб, генерал-майор О.фон Руге називає 1018789 осіб, а П. Кеппен – 889205 осіб.

О. Шмідт, на той час, працював над військово-статистичним описом Херсонської губернії (або інших областей та губерній Російської імперії), який складався з двох частин: першої – загального статистичного опису, призначеного для широкого загалу читачів; другої – спеціальної (військової статистики), основними користувачами якої були військовослужбовці всіх рівнів – дивізійні квартирмейстери, інтенданти, військові інженери, керівники штабів. Упорядкування другої частини було покладено на капітана Генерального штабу М. Сапунова [2, арк. 1-20]. М. Сапунов долучився до підготовки другої частини лише 12 грудня 1862 р., тоді як описово-статистичний огляд Херсонської губернії О.Шмідта вже знаходився на стадії редагування та підготовки до друку. Створення другої частини опису тривало майже рік.

Таким чином, завдяки О.Шмідту вітчизняне джерелознавство збагатилося найбільш відомою статистичною пам'яткою з історії Херсонщини – військово-статистичним оглядом Херсонської губернії 1863 р. О.Шмідт дуже сумлінно підійшов до упорядкування військово-статистичного огляду, під час роботи з джерелами він використовував увесь арсенал загальних правил та методів джерелознавчої аналітичної та синтезуючої критики (визначення зовнішніх особливостей пам'ятки, доведення її автентичності (справжності), прочитання тексту джерела, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості, оцінка всього комплексу джерел з теми). Такий плідний підхід до добору та аналізу джерельної бази військово-топографічних описів забезпечив їм високий ступінь інформативності та достовірності, особливо з питань матеріальної та духовної культури українського народу, аграрної історії Півдня України. Подальше виявлення та вивчення джерельної бази про життєвий та творчий шлях Олександра Шмідта, що розпорошена по різних країнах, сприятиме об'єктивному висвітленню творчої спадщини цієї непересічної особистості.

Бібліографічні посилання:

1. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу // Російський державний військово-історичний архів. – Ф.38. Департамент Генерального штаба. – Оп. 5. – Од. зб. 719а. – 350 арк.
2. Дело по распоряжению Генерального штаба о представлении сведений о переправах через реки и населенных пунктах, не пригодных для расположения войск // Державний архів Херсонської області. – Ф.300. Херсонська палата державного майна. – Оп. 1. – Од. зб. 487. – 20 арк.

3. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования / М.А. Домонтович // Исторический вестник. – 1890. – Ноябрь. – Т. 42. – С. 444-476.
4. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. – Спб., 1863. – Ч. 1. – 605 с.
5. Отчеты корпусных обер-квартирмейстеров о геодезических работах и других занятиях по части Генерального штаба, произведенных с 1 ноября 1856 г. по 1 ноября 1857 г. // Російський державний військово-історичний архів. – Ф.38. Департамент Генерального штаба. – Оп. 5. – Од. зб. 778. – 82 арк.
6. Памятная книжка для Херсонской губернии изданная Херсонским губернским статистическим комитетом на 1864 год. – Херсон, Печатано в типографии Херсонского губернского правления. – 1864. – 270+15 с.
7. Примерная подробная программа статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858. – С. 1-58.
8. Шмидт А.О. Географическое положение, границы и пространство Херсонской губернии / А.О. Шмидт // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. Ч.1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. – Херсон, 1863. – С. 173-196.
9. Шмидт А. О Запорожской Сечи и ея землях / А.О. Шмидт // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 4. – Одесса, 1858. – С.467-469.
10. Шмидт А.О. Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию / А.О. Шмидт // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. Ч. 1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. – Херсон, 1863. – С.197-294.
11. Шмидт А.О. Новороссийское военное поселение кавалерии / А.О. Шмидт // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Херсон, 1863. – С. 1-18.

Надійшла до редколегії 15.05.2013 р.